

Interrelația sistem lexical – sistem gramatical
în concepția Profesorului Dumitru Irimia

de
ANA-MARIA MINUȚ

La 3 iulie 2009, Profesorul Dumitru Irimia a pășit, înțelegător și discret, dincolo de viața pămîntească, lăsînd însă viu în amintirea celor care l-au cunoscut chipul unui magistru care s-a identificat cu vocația sa și al unui om de o rară noblețe și delicatețe sufletească.

Rezultat al unei intense arderi intelectuale, lucrările sale științifice, originale și extrem de riguroase, reprezintă o permanentă provocare pentru cei interesați de gramatică, stilistică, poetică sau lingvistică generală. Contribuțiile profesorului Dumitru Irimia în domeniul gramaticii limbii române, cuprinse în volumele¹ și studiile elaborate în paralel cu prelegerile susținute la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, rafinează analiza morfo-sintaxei românești și propun direcții noi, ca metodologie, concepție și terminologie, față de alte lucrări de gramatică. Prestigiul științific al lingvistului ieșean poate fi probat, printre altele, prin valorificarea ideilor sale în toate lucrările importante de gramatică românească (relativ) recente, inclusiv în cea apărută în 2005 sub auspiciile Academiei Române, și prin recenzările elogioase de care au beneficiat volumele pe care le-a semnat.

Coeziunea interpretărilor de gramatică propuse de profesorul Irimia provine din înțelegerea profundă a raporturilor strînse existente între nivelele limbii, care se intercondiționează în sistem. Fie în lucrările de gramatică, fie în cursul de lingvistică generală, o afirmație se impune cu evidență cititorului: aceea că, în organizarea de sistem a limbii, fiecare nivel se dezvoltă din cel anterior, pe care îl include; din acest motiv, nivelul fonematic (inclus în cel morfematic, în cel lexical și în cel sintactic) și nivelul sintactic (care le înglobează pe toate celelalte) sînt considerate cele mai generale. Raportul dintre lexic (nivel la care cuvîntul denumește și semnifică în mod izolat și pasiv, cuvîntul reprezentînd „din perspectivă statică, unitatea de bază a limbii” [Irimia 2000: 327]) – sintaxă (nivel care reprezintă limba în procesul comunicării lingvistice, „din perspectivă dinamică, unitatea de bază a limbii în act” [Irimia 2000: 327] fiind enunțul) este mediat de morfologia cuvîntului: prin funcția denominativă, cuvîntul își relevă, odată cu conținutul lexical, și componenta morfologică, prin diferite ipostaze

¹ Menționăm aici doar volumele de gramatică ale Profesorului Dumitru Irimia: *Structura gramaticală a limbii române. Verbul*, Editura Junimea, Iași, 1976; *Structura gramaticală a limbii române. Sintaxa*, Editura Junimea, Iași, 1983; *Structura gramaticală a limbii române. Numele și pronumele. Adverbul*, Editura Junimea, Iași, 1987; *Morfo-sintaxa verbului românesc*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1997; *Gramatica limbii române*, Editura Polirom, Iași, 1997, 1999, 2000.

categoriale, care îi imprimă o identitate specifică, de parte de vorbire sau, altfel spus, de clasă lexico-gramaticală; la un alt nivel, această identitate categorială – verb, substantiv etc. – implică alte componente semantice, de tip lexico-gramatical: un cuvânt verb, de exemplu, poate fi personal sau impersonal, tranzitiv sau intransitiv.

În procesul de comunicare lingvistică, adică în structura unui enunț, cuvântul devine activ, prin intrarea în relații cu alți constituenți; înscrierea în planul sintagmatic determină actualizarea identității lexicale², manifestarea categoriilor gramaticale proprii (timp, diateză, caz etc.), dar și asumarea unei noi identități, semantico-sintactice.

Ceea ce profesorul Dumitru Irimia numește „interrelația lexic – morfologie – sintaxă” explică felul în care cuvântul își reorganizează planul semantic și planul expresiei, contribuind la dezvoltarea planului semantic global al enunțului sintactic; cuvântul își depășește, astfel, „condiția lexicală, primind și o identitate de tip sintactic, care-l diferențiază de termenul generic, de dicționar, aparținând planului paradigmatic al limbii” (Irimia 2000: 330).

În aceste condiții, relațiile sintactice sînt explicate tocmai din perspectiva interferenței sistem lexical – sistem gramatical: mai exact, relațiile sintactice sînt considerate, în mod firesc, „responsabile” de includerea nivelului lexical în nivelul sintactic; relațiile sintactice iau naștere atunci cînd cel puțin două unități lexicale se asociază, ceea ce implică „împletirea” sensurilor lexicale cu cele gramaticale. În planul expresiei, relațiile sintactice sînt privite de profesorul Irimia ca „modalitate esențială a organizării unităților lexicale într-un enunț lingvistic, organizare impusă, în procesul de trecere din plan paradigmatic în plan sintagmatic, de linearitatea semnului (textului) lingvistic”, în timp ce, în plan semantic, relațiile sintactice sînt „condiția, cadrul și sursa dezvoltării sensurilor sintactice și morfologice, precum și cadrul împletirii acestora în constituirea sensului global al enunțului” (Irimia 2000: 331).

Existente în mod abstract și virtual în sistemul limbii, funcțiile sintactice – care reprezintă „noua identitate, de plan sintagmatic, a unităților lexicale” (Irimia 2000: 334) – se realizează concret în enunț, considerat atît în ipostaza sa de rezultat al procesului de enunțare (proces „prin care subiectul vorbitor intră în raport intersubiectiv cu un interlocutor în interpretarea lingvistică a unei realități extralingvistice”), cît și în ipostaza de unitate de bază la nivel sintactic (care înglobează nivelul lexical și nivelul morfologic) a cărui identitate se întemeiază pe o triplă coeziune: de înțeles, de structură și prozodică (Irimia 2000: 330). Semnificația enunțului se întemeiază pe trei straturi semantice (Irimia 2000: 329):

² Sensurile lexicale sînt anterioare construirii enunțului, dar se actualizează, se fixează și se clarifică în interiorul acestuia (vezi, mai ales, cazul cuvintelor polisemantice).

- un prim strat este rezultatul actualizării planului semantic lexical și lexico-gramatical al unităților lexicale care devin termeni sintactici (constituenți sintactici – vezi *infra*);
- sensuri sintactice (corespunzătoare funcțiilor sintactice) rezultate din intrarea unităților lexicale în relații sintactice;
- sensuri rezultate din opozițiile interne pe care le presupun categoriile morfo-sintactice, sintactice, deictice (cazul, diateza, timpul etc.), determinate de relațiile sintactice din interiorul enunțului sau de raportul dintre enunț și enunțare.

Cîmpurile semantico-sintactice (structuri sintagmatice) care alcătuiesc planul global al enunțului reflectă, de asemenea, intercondiționarea sistem lexical – sistem gramatical: în strînsă legătură cu structura lor semantică, unitățile lexicale (prin excelență cele de natură verbală) au anumite disponibilități combinatorii (numite, de obicei, valențe), care condiționează dezvoltarea relațiilor sintactice (în sensul că cer sau admit doar anumite relații sintactice); dezvoltarea cîmpurilor semantico-sintactice depinde, așadar, de componentele – „reclamate” sau adăugate aleator – introduse, prin intermediul relațiilor sintactice, pentru a umple anumite „goluri”: verbul tranzitiv *a vedea* își completează golurile din sfera lui semantică prin realizarea a două funcții generate de relațiile sintactice de interdependență, respectiv de dependență (subiect, respectiv complement direct).

În același sens, o idee centrală în concepția profesorului nostru este aceea că relațiile sintactice compensează incapacitatea unităților lexicale de a comunica lingvistic întreguri semantice; tocmai relațiile sintactice fac posibilă realizarea la nivel sintactic a complementelor semantice necesare. În acest fel se explică importanța așa-numiților *constituenți sintactici*, a căror structură își are originea în specificul planului semantic al funcției sintactice și/sau al relației care generează funcția sintactică. Constituenții sintactici sînt unitățile lexicale sau grupurile de unități lexicale (în interiorul cărora se desfășoară alte relații sintactice, de rangul doi sau trei) sau propozițiile care devin purtătoare ale funcțiilor sintactice. Mai exact, constituenții sintactici pot fi:

- simpli (atunci cînd funcția sintactică se concretizează într-o singură unitate lexicală);
- dezvoltați (cînd funcția sintactică se concretizează într-o sintagmă care dezvoltă în ansamblul ei planul semantic); printre altele, se încadrează în această categorie funcțiile sintactice realizate prin: sintagme în care determinantul condiționează dezvoltarea planului semantic al funcției/relației sintactice: „*Pisica cu clopoței nu prinde șoareci*”³; construcții infinitivale relative: „*Ai să te duci în fundul iadului și n-are să aibă cine te scoate*” (I. Creangă), construcții gerunziale absolute, care încorporează așa-numitul „subiect interior”: „*Căci voi murind în*

³ Exemplele sînt preluate din Irimia 2000.

sînge ei pot să fie mari” (M. Eminescu), sintagme formate din verbul *a trebui* și un participiu: „Părinte Dănilă, i-a spus ea cu umilință, eu nu mă pricep cum *ar trebui întocmită* o asemenea jalbă” (M. Sadoveanu);

— propoziționali (cînd funcția sintactică se realizează printr-o propoziție);

— multipli (cînd funcția sintactică se realizează prin doi sau mai mulți termeni – unități lexicale sau propoziții – aflați în relație de coordonare, cu precizarea că, deși, în mod curent se consideră că poate fi multiplă orice parte de propoziție cu excepția predicatului, coordonarea între două predicate fiind o coordonare între două propoziții diferite, profesorul Dumitru Irimia acceptă și existența predicatului multiplu);

— analitici (cînd funcția sintactică, concretizată infrapropozițional, se realizează prin doi termeni: un verb copulativ, respectiv, un element nominal: „*Fiind băiet, păduri cutreieram*” [M. Eminescu], „*Pădurea este neliniștită*”);

— complecși (variantă a constituentului sintactic analitic, în care cel de-al doilea temen conține un al doilea nucleu propozițional – vezi *infra*: „Deschizînd ochii, primul gînd *a fost să mă uit afară...*” [O. Paler]);

— compuși (structură specifică mai ales predicatului, atunci cînd este alcătuit din două verbe: un semiauxiliar – de modalitate, de aspect sau de temporalitate – care reprezintă „proiectarea enunțării (subiective) asupra enunțului (obiectiv)” [Irimia 2000: 270] și verbul principal: „*Trebuie să fi venit*, că am auzit trîntind ușile” [D. Zamfirescu], „*Mihai trebuie să fi pierdut trenul, de n-a venit*”).

Realizarea predicăției, funcția inerentă actului de comunicare, este privită de profesorul Dumitru Irimia, de asemenea, ca o actualizare a aceleiași interferențe „sistem lexical – sistem gramatical, concomitent în sfera cuvîntului și în sfera enunțului” (Irimia 2000: 328), trecerea verbului din poziția de infinitiv în sistemul lexical în poziția de predicat în sistemul gramatical condiționînd raportul cuvînt – enunț. Funcția centrală în actul de comunicare și în organizarea enunțului lingvistic, predicăția, implică, pe de o parte, generarea funcției sintactice de predicat (concretizarea predicăției) și, pe de altă parte, atragerea, în sfera predicăției, prin relația de interdependență, a unui nume cu funcția de subiect. Astfel, în desfășurarea predicăției se petrec concomitent trei fenomene sintactice: „verbul devine predicat, verbul-predicat impune unui nume calitatea sintactică de subiect, verbul-predicat și numele-subiect dau naștere, prin relația lor de solidaritate reciprocă, nucleului predicțional al enunțului” (Irimia 2000: 370). În concepția profesorului Irimia, nucleul predicțional reprezintă marca specifică a organizării propoziționale a enunțului lingvistic; de aici provine și importanța acordată identificării corecte, în practica analizei gramaticale, a nucleelor predicționale (nu doar a predicatelor, așa cum se întîmplă frecvent în analiza curentă).

În strînsă legătură cu semantica lexicală și semantica gramaticală a verbului-predicat, au fost deosebite două tipuri structurale de nucleu predicțional:

monomembru (alcătuit numai din predicat, atunci când acesta se realizează prin verbe și expresii verbale impersonale sau prin interjecții), respectiv bimembru (care conține ambii termeni ai relației de interdependență), acesta din urmă avînd trei subtipuri structurale: cu structură implicită, cu structură primară, cu structură complexă. Primele două subtipuri nu ridică probleme deosebite: în nucleul predicțional cu structură implicită primește o formă concretă, lexical-semantică, numai predicatul, în timp ce subiectul, inclus sau subînțeles, nu are o realizare sintactică explicită, relația de interdependență rămînînd implicită în structura morfematică a verbului-predicat; în nucleul predicțional cu structură primară funcțiile sintactice de subiect și predicat se realizează prin termeni (sau grupuri de termeni) infrapropoziționali.

Insistăm aici asupra celui de-al treilea subtip, cu structură complexă. Nucleul predicțional de acest fel, specific așa-numitelor propoziții complexe, include două sau mai multe nuclee predicționale derivate (numite și secunde), care pot reprezenta realizarea propozițională: a) a subiectului, b) a numelui predicativ, c) atît a subiectului, cît și a numelui predicativ. Astfel, în această interpretare, „Cine se scoală de dimineață departe ajunge” nu reprezintă, ca în analiza curentă, o frază formată din propoziția principală regentă *departe ajunge* și propoziția subordonată subiectivă *Cine se scoală de dimineață*. În practica analizei sintactice, profesorul Irimia și-a deprins studenții să interpreteze acest enunț ca o propoziție complexă, distingînd, mai întîi, nucleul predicțional central, cu structură complexă, format din predicatul *ajunge* aflat în relație de interdependență cu propoziția-subiect *Cine se scoală de dimineață*, și apoi un al doilea nucleu predicțional, derivat, de această dată cu structură primară, alcătuit din subiectul *cine* și predicatul *se scoală*.

Tot astfel, enunțul „El a rămas cum îl știi” nu reprezintă o frază formată din propoziția regentă *El a rămas* și propoziția subordonată predicativă *cum îl știi*, ci o propoziție complexă, în interiorul căreia există un nucleu predicțional cu structură complexă, care se stabilește între subiectul *El* și predicatul analitic (în care numele predicativ are dezvoltare propozițională) *a rămas cum îl știi*; în interiorul propoziției–nume predicativ există un al doilea nucleu predicțional, de data aceasta cu structură implicită, format din subiectul inclus *tu* și predicatul *știi*.

Enunțul „Dacă Ioana a plecat înseamnă că așa a vrut” reprezintă, de asemenea, o propoziție complexă, în care există un nucleu predicțional cu structură complexă, care a luat naștere grație relației de interdependență dintre subiectul realizat propozițional *Dacă Ioana a plecat* și predicatul analitic (în care numele predicativ are dezvoltare propozițională) *înseamnă că așa a vrut*. De această dată, nucleul predicțional central are în structura sa alte două nuclee predicționale derivate: unul cu structură primară, alcătuit din subiectul *Ioana*, aflat în relație de interdependență cu predicatul *a plecat*, respectiv unul cu structură implicită, format din subiectul subînțeles și predicatul *a vrut*.

În mod evident, gradul doi de derivare se întâlnește și în propoziții complexe de tipul „Trebuia să hotărască cine va pleca”, în care nucleul central cu structură complexă înglobează un nucleu predicțional cu structură implicită (între verbul-predicat *să hotărască* și subiectul subînțeles) și un nucleu cu structură primară (între subiectul *cine* și verbul-predicat *va pleca*). Interpretarea sintactică este reevaluată și în cazul enunțurilor în care un subiect multiplu, realizat prin două propoziții coordonate copulativ, stă în relație de interdependență cu verbul-predicat: „Cine recurge la minciună și cine apără minciuna stau în egală măsură de partea ticăloșiei” (nucleele predicționale derivate fiind formate din *cine – recurge* și *cine – apără*), după cum enunțul „Cine știe toate acestea și tace este la fel de vinovat” conține, în afara nucleului predicțional complex, un nucleu derivat format din subiectul *cine* și predicatul multiplu *știe și face*.

Principalul avantaj al analizei propuse de profesorul Irimia constă în faptul că se anulează contradicția care apare în interpretarea obișnuită, și anume aceea că subiectul și predicatul sînt părți principale de propoziție, în timp ce subiectiva și predicativa sînt propoziții subordonate⁴. În această perspectivă, primează ideea că relația de interdependență generează funcțiile de predikat și subiect, funcții care pot avea realizări (concretizări) diferite, inclusiv realizări propoziționale; vorbim, așadar, în astfel de situații, de relații de interdependență între subiectivă și predicatul ei (deci nu de relație de subordonare între subiectivă și regenta ei), respectiv de relație de interdependență între un subiect și un predikat analitic, în care numele predicativ are dezvoltare propozițională. Adăugăm și faptul că, în opinia profesorului nostru, elementele de relație nu trebuie văzute în acest caz ca mărci ale relației de dependență (subordonare), ci ca expresie a realizării propoziționale a funcțiilor de subiect, respectiv predikat.

Analiza permanentă a faptelor de limbă din perspectiva dinamicii sistem lexical – sistem gramatical este evidentă nu numai în partea de sintaxă a lucrărilor profesorului Irimia (lucru firesc în condițiile în care nivelul sintactic înglobează nivelele lexical și morfematic, imediat inferioare în organizarea sistemului limbii), așa cum se poate observa din aspectele expuse anterior, ci și în secțiunea de morfologie. Este suficient să amintim, în acest sens, felul în care este tratată, în ansamblul său, clasa lexico-gramaticală cea mai complexă: cea a verbului, parte de vorbire despre care se apreciază că asociază în grad maxim funcția denominativă a limbii, specifică unității de bază de la nivel lexical (cuvîntul) cu funcția predicțională, specifică unității de bază de la nivel sintactic (enunțul). Gradul maxim de complementaritate denominativ-predicțional se explică, în viziunea profesorului Irimia, prin componenta semantică (lexicală și gramaticală/sintactică totodată) definitorie a verbului – procesualitatea:

⁴ Fără a intra în detalii, menționăm și părerea exprimată în literatură de specialitate conform căreia subiectivele și predicativele reprezintă niște subordonate de tip special, numite subordonate inerente sau interdependente (din cauza insuficienței verbului predikat).

„capacitatea de asumare a predicăției și dezvoltarea categoriilor verbale reflectă poziția verbului în sistemul limbii, ca unitate lexicală, în sistemul vocabularului, ca unitate morfo-sintactică în sistemul gramatical, sisteme interdependente în desfășurarea raportului dintre planul semantic și planul expresiei în funcționarea limbii (Irimia 2000: 153). Complementaritatea dimensiunii semantice (procesualitatea) cu cea sintactică (asumarea predicăției), la care se adaugă dimensiunea deictică (temporalitatea) își are originea în „modul specific în care se întrepătrund în planul semantic al verbului sistemul lexical și sistemul gramatical al limbii și determină gradul maxim de solidaritate (consubstanțialitate) morfologie-sintaxă” (Irimia 2000: 269).

De asemenea, plecând de la ideea că identitatea claselor de verbe se reflectă în poziția și comportamentul lor deopotrivă în planul sensurilor și în planul formelor, verbele sînt analizate, pe de o parte, în sistemul lexical al limbii (inventarul verbului românesc cuprinzînd cinci categorii de verbe: simple, compuse, verbe pronominale⁵, expresii verbale, locuțiuni verbale) și, pe de altă parte, în sistemul gramatical (apartenența verbelor la diferite clase semantico-sintactice determinînd structura specifică a enunțului, atît prin funcția sintactică pe care o realizează acestea, cît și prin construcțiile sintactice pe care le generează și guvernează în calitate de termen regent).

Profund coerentă și solidară, teoria profesorului Dumitru Irimia se întemeiază, în orice punct al ei, pe deplină înțelegere a relației sistem lexical – sistem gramatical. Rod al unei mari profunzimi intelectuale și al unei capacități asociative ieșite din comun, această înțelegere ieșea la iveală, verificată inteligent și inventiv, în demonstrațiile practice ale analizei gramaticale, de-a lungul unor ore de seminar de neuitat pentru cei cărora Dumitru Irimia le-a fost magistru. Această neuitare, în toate sensurile ei, dă măsura faptelor sale.

⁵ Categoria verbelor pronominale este considerată de Dumitru Irimia o clasă lexicală, care „reacționează într-un mod specific la categoriile diatezei verbale, și nu o clasă gramaticală, variantă sintactică a sintagmelor verb + pronume reflexiv” (Irimia 2000: 155).